

СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР НА ПОЧАТКУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Напередодні війни з нацистською Німеччиною сталінське керівництво надавало велику увагу створенню і зміцненню воєнно-економічного потенціалу країни. Важливе значення в цих планах мала економіка України — один із найбільш розвинутих індустріальних регіонів Радянського Союзу. Саме в ній було сконцентровано величезні запаси залізної руди, коксованого вугілля, марганцю, різноманітних мінералів, саме вона була визнаним центром машинобудування, особливо важкого; домни республіки плавили броньований метал, якісні марки сталі; на її території були зосереджені основні потужності хімічної і оборонних галузей виробництва; саме Україна мала хорошу транспортну систему і за густотою залізничної мережі посідала перше місце в країні; на її території мешкало понад 41 млн осіб¹, (друге місце після РРФСР). Чисельність робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві України, на вересень 1940 р. становило 6 млн. 367 тис. осіб². За час передвоєнних п'ятирічок УРСР досягла величезних успіхів у розвитку економіки. Так, з огляду на промисловий розвиток, перший п'ятирічний план був сприятливим для республіки. Із 1500 нових промислових підприємств, які було споруджено в Радянському Союзі, 400 з них припадало на Україну, що становило понад 20% загальної капіталовкладень³. І хоча у другій і третій п'ятирічках республіка отримала непропорційно малі капіталовкладення (із 4500 заводів, що будувалися протягом другої п'ятирічки, лише 100 були розташовані в Україні, а в наступній п'ятирічці із 3000 запланованих заводів вона отримувала лише 600⁴, Україна наближалася до рівня розвинутих індустріальних країн. Питома вага промисловості УРСР напередодні окупації становила 18,2%⁵ від союзної. В 1940 р. велика промисловість республіки дала (порівняно з 1913 р.) зростання валової продукції — в 11 разів, вугільної — в 3,7 рази, чорної металургії — в 5,2 рази, виробництво електроенергії — в 23 рази⁶. Галузі, що виготовляли засоби виробництва, розвивалися найбільш інтенсивно. Це кардинально змінювало структуру валової продукції промисловості України про що свідчать дані:

Місце УРСР за валовою продукцією в цінах 1926–1927 років (відносно загальносоюзних галузей промисловості)⁷

		1913	1938
1	Металообробна промисловість (включаючи машинобудування)	4	1
2	Чорна металургія	2	2
3	Хімічна промисловість	6	3
4	Вугільна промисловість	3	4
5	Цукрова промисловість	1	5
6	Борошномельна промисловість	5	6
7	Швейна	18	7
8	Електростанції	14	8

Як бачимо, цукрова промисловість, що до революції мала чи не найвагоміше значення, пересунулася на 5 місце; тепер попереду галузі, що виготовляють засоби виробництва — машинобудування, хімічна промисловість, виробництво електроенергії.

У загальносоюзному народногосподарському балансі напередодні війни Україна давала більше половини видобутку кам'яного вугілля, чавуну, залізної руди; близько половини загальносоюзного обсягу виробленої сталі, 3/5 виробництва алюмінію, 1/5 машинобудування, 2/3 коксу, 1/4 електроенергії⁸. Енергетичні ресурси України були головним чином зосереджені в Донецькому басейні, більша частина якого, була основною базою для видобування кам'яного вугілля. В Київській, Чернігівській, Полтавській, Сумській, Ровенській областях зосереджувалися великі запаси торфу, що широко використовувався в промисловості.

Питома вага окремих носіїв енергії в загальносоюзному балансі становила у 1940 р.: вугілля — 5,5%; торф — 3,14%; водна енергія — 0,72%⁹.

Технічна реконструкція, що була проведена під час здійснення двох п'ятирічних планів, корінним чином трансформувала зміст, характер та форми виробничого процесу. Якщо в 1913 р., механізований видобуток становив лише 5% у видобутку сирці, то на 1940 р. цей відносний показник зріс до 93% у межах Донецького кам'яновугільного басейну¹⁰. За механізацією зарубки та відбивання кам'яного вугілля Донбас вийшов на 2 місце в світі, залишивши позаду такі країни, як Німеччина (1936 р. — 87%), США (1936 р. — 85%), Франція (1934 р. — 76%), Велика Британія (1937 р. — 62,7%). Лише Бельгійська монархія випереджала Донбас у впровадженні автоматизації видобутку вугілля (1935 р. — 98,5%)¹¹.

Видобуток вугілля в Донбасі збільшився з 22760 тис. тонн у 1913 р. до 83718 тис. тонн — у 1940 р., тобто збільшився в 3,7 рази (загальний же видобуток вугілля в Україні разом з бурим вугіллям на 1940 р. дорівнював 83819,9 тис. тонн)¹². Середньорічний рівень видобутку на одну шахту в 1937 р. досяг 261,5 тис. тонн. В 1940 р. експлуатувалося 872 шахти, основні виробничі фонди яких становили 16 123 млн. карбованців. На шахтах було зайнято 278 352 робітників¹³. Технічна реконструкція вугільної промисловості Донбасу сприяла поглибленню істотного дефекту механізації вугільної промисловості, який полягав у вкрай нерівномірному її розподілі за окремими ланками виробничого циклу. Якщо процеси зарубки й доставки були майже повністю механізовані, то відгонка й роботи на поверхні (наприклад, навантаження в залізничний транспорт) були забезпечені технічним супроводом лише на 56,6%¹⁴. Це було одним з головних стратегічних прорахунків радянського керівництва в дальноперспективному плануванні економічного розвитку вугільновидобувної промисловості України в регіоні Донецького кам'яновугільного басейну, оскільки стратегічна незахищеність транспортного забезпечення видобувної промисловості пізніше спростила захоплення Німеччиною незруйнованих залізниць із розміщеними на них ресурсами.

Вугільний Донбас, незважаючи на розвиток інших регіонів кам'яновугільного видобутку, обслуговував майже всю (!) територію європейської частини СРСР. В Україні споживалося близько половини усього видобутого в Донбасі вугілля. В Сталінській (Донецькій), Ворошиловградській (Луганській) та Дніпропетровській областях споживалося близько 70% всього вугілля, яке споживалося в 1936–1940 рр. в Україні і яке становило 2/5 від загального видобутку Донбасу¹⁵.

Найбільшими споживачами донецького вугілля за межами УРСР були Москва та Ленінград. В 1938 р. із загальної кількості вугілля, що була завезена в Москву та Московську область, донецьке вугілля становило 71%, а Ленінградська область взагалі повністю постачалася українським вугіллям¹⁶.

Другим стратегічним напрямком у видобувній промисловості України була торфовидобувна промисловість. Торфовидобуток становив собою промисловість місцевого значення й забезпечував паливом підприємства та теплоелектростанції, що містилися в районах видобутку торфу¹⁷. В 1940 р. в Україні діяло 1666 торфовидобувних підприємств, де було зайнято 12 387 робітників. Основні виробничі фонди становили 30,2 млн. крб., а валовий вихід продукції (за цінами 1926–1927 рр.) — 31,06 млн. крб. У 1940 р. на теренах України було видобуто всього 3,5 млн. тонн торфу (включаючи також і колгоспний видобуток), у тому числі, в західних областях — 0,46 млн. тонн¹⁸. Стратегічно-тактичне значення широких запасів торфової сировини в Україні дозволяло автономізувати енергетичне постачання окремих регіонів із тим, щоб головний потік кам'яновугільної сировини та нафти-сирцю у мирний час спрямовувати на збільшення оборотних фондів підприємств групи А та В, а у військовий час прямо направити на потреби армійського командування для досягнення поставлених ними цілей.

Третім напрямком у комплексі видобувної та гірничо-збагачувальної промисловості була українська залізорудна промисловість. На відстані декількох сот кілометрів від Донбасу, в басейні верхньої течії р. Інгулець були розташовані потужні родовища Криворізького залізорудного масиву, з високим вмістом заліза (від 55% до 69% від маси рудного концентрату). Вміст шкідливих домішок у криворізьких рудах надзвичайно незначний (90% руди фактично не містить сірки та її металевих сполук)¹⁹.

Криворізька залізорудна промисловість у роки 1 та 2 п'ятирічок була реконструйована від «а» до «я» з розширеним введенням в дію нових промислових потужностей. Так, рудня імені Серго Орджонікідзе давала 1700 тис. тонн річного видобутку, рудня ім. Комінтерну давала 1750 тис. тонн річного видобутку, рудня ім. Кірова — 2000 тис. тонн²⁰. Всього по Україні на 1940 р. налічувалося 13 залізорудних підприємств з основними виробничими фондами на 188 989 тис. крб., які забезпечували роботою 15 тис. робітників (1200 осіб на підприємство в середньому)²¹. Криворізьку залізорудну промисловість вигідно вирізняв ступінь механізації усіх ланок виробничого циклу. Підняття та свердління вже на початку 2-го п'ятирічного плану були повністю механізовані. Механізація транспортування руди до відкатних шляхів вже у 1938 році досягла 81,7%.

Різно зросла механізація навантаження в вагони (якщо в 1931 р. воно провадилося без технічного супроводу, то в 1938 р. було механізовано доставку 83,6% сировини). Це все сприяло підвищенню продуктивності праці, а відтак й зростанню валового видобутку руди-сирцю, який в 1940 р. склав 18878 тис. тонн²². Проте чи найважливішим стратегічним напрямком у видобувній промисловості України виступав видобуток й збагачення марганцевої руди, з огляду на те, що марганець є основною складовою для одержання надтвердих гатунків марганцевої сталі, що може бути використана з однаковим успіхом в складному приладобудуванні чи танковому будівництві (лиття гармат). Нікопольське родовище України за своїми ресурсними запасами не тільки було найбільше в СРСР, а було також одним з найкрупніших у світі: поклади марганцевих руд на першу половину 1939 р. становили 2,3 усіх покладів СРСР, які були розроблені, або проектно досліджувалися на той час²³. Вміст марганцю в розроблюваних рудах Нікопольського родовища становив — 32%. Руди, котрі містили його менше за 28%, вважалися бідними, і як такі взагалі не розроблювалися²⁴. Марганцеві руди піддавалися інтенсивному збагаченню. В районі Нікополя працювало декілька гірничо-збагачувальних комбінатів, що давали збагачену руду трьох гатунків (1–50% і більший вміст марганцю; 2 — 41–49%; 3 — близько 36%). На цих комбінатах збагачувалося близько 79% всієї видобутої

на родовищі руди²⁵. Видобуток марганцю в Нікопольському марганцево-рудному басейні перевищував видобуток будь-якої країни Заходу того часу. В 1940 р. в Україні працювало 3 марганцеворудних підприємства з основними виробничими фондами 32 546 тис. крб.²⁶. На цих підприємствах працювало 3383 особи. Видобуток марганцевої збагаченої руди в 1940 р. досяг 893 тис. тонн (тоді як в 1913 р. лише 276 тис. тонн)²⁷. Рівень механізації на підприємствах цього напрямку був найвищим у видобувній промисловості, що пояснювалося її стратегічним потенціалом. На відкатуванні застосовувалися мотовози та електротягачі. Були встановлені спеціальні скрепери та бункери з механічним навантаженням руди в залізничні транспорті²⁸, що забезпечувало швидкий зв'язок зі споживачами даної продукції.

За виробництвом машин і металу Україна напередодні окупації випереджала такі країни, як Франція та Італія, разом узяті. В 1940 році в республіці було 599 машинобудівних заводів з основними виробничими фондами 2931 млн. крб. Поряд з цими заводами було ще 1451 підприємство з виготовлення металевих виробів і 33 987 металоремонтних виробництв²⁹. Виплавкою чавуну в 1940 р. Україна поступалася лише нацистській Німеччині. (Велика Британія виплавляла чавуну тільки 86,1% до рівня виплавки на підприємствах України, а Франція — лише 39,4%). Порівняно з 1913 роком виплавка чавуну на півдні України в 1937 р. зростала втричі³⁰. В загальносоюзному народно-господарському балансі напередодні війни республіка була першою вугільно-металургійною базою, а також основним регіоном хімічної і харчової промисловості. Про видобуток корисних копалин і промислове виробництво України в 1940 р. дають уявлення такі показники³¹:

		Кількість Тис. т	Відносна вага в загальносоюзному виробництві
1	Видобуток вугілля	83841	50,5
2	Виплавка чавуну	9642	64,7
3	Видобуток марганцевої руди	2200	39,9
4	Видобуток залізної руди	20185	67,7
5	Виплавка сталі	8622	48,8
6	Виробництво коксу	15201	74,5
7	Виробництво цукру	15623	75,5

Вище наведені факти свідчать, що напередодні війни з нацистською Німеччиною промислово-економічний комплекс України був найголовнішою військово-промисловою базою Радянського Союзу. Окрім цього, в республіці було створено ряд нових галузей промисловості, невідомих до цього: спеціальне і точне машинобудування, тракторобудування, коксохімічна, азотно-тукова, мінеральних фарб, пластмас, рідких металів, торф'яної, буровугільної, бавовняно-паперової, консервної, м'ясної, молочно-олійної, хлібопекарної та ін. Вже існуючі галузі підлягали реконструкції.

З підписанням в 1939 р. між СРСР і Німеччиною пакту Молотова-Ріббентропа та розподілом сфер впливу в Східній Європі, в Москві розуміли, що «стабілізація» має тимчасовий характер, а війна неминуча. У зв'язку з цим, першочерговим завданням стає підготовка економіки країни до можливої ворожої агресії. Збільшивши економічний потенціал України за рахунок приєднання західних областей, сталінське керівництво поставило завдання: долучити його до ефективного використання в інтересах обороноздатності всієї країни. В приєднаних Західних областях розпочалася робота з інтенсифікації

промислового виробництва та розширення сировинної бази. За короткий час було розпочато роботу на 978 заводах і фабриках, які до цього не діяли протягом 5–10 років³². Швидкими темпами розвивається нафтодобувна промисловість. В 1940 р. в західних областях України було видобуто 351 тис. тонн нафти³³.

Поряд з цим, московське керівництво, сконцентрувавши в своїх руках всі основні ланки управління народним господарством України, поставило перед республікою завдання видобувати сировину, в той час, як російська промисловість монополізувала виробництво готової продукції, особливо товарів споживання, які потім знову ввозилися на український ринок. Через це українська промисловість втрачала свою самостійність. Це робило її залежною від російської економіки, хоча темпи розвитку української промисловості характеризувалися показниками росту продукції, що було наслідком розширення основних фондів, вагоме значення мала і зростаюча продуктивність праці, яка за останні передвоєнні п'ятирічки збільшилася майже в 2,5 разу³⁴. Це було одним із важливих методів сталінського керівництва щодо реалізації широкомасштабних планів. Ентузіазм серед населення досягався різними методами, як пропагандистського, так і дисциплінарно-примусового характеру: збільшення робочого дня до 8 годин, запровадження 7-денного робочого тижня, трудових книжок (на зразок тих, що були введені в фашистській Німеччині), які необхідно було пред'явити при переході на іншу роботу; запізнення на роботу до 10–20 хвилин розцінювалося як пропуск без поважних причин, а повторне запізнення каралося позбавленням робочого місця; з будь-яких причин пропуск робочого дня карався строком виправних робіт у таборах, або виправними роботами на робочому місці протягом 6-ти місяців з утриманням 25% від платні. Ріст чисельності робочого класу мав у підсумку зростання в його лавах кількості вихідців із села, сприяв соціальному розшаруванню «класу» (зарплати передовиків соціалістичного виробництва у 8–10 разів перевищували зарплату різноробочих). Людський чинник, як фактор виробництва нехтувався кремлівською верхівкою, яка в зміцненні обороноздатності країни акцентувала увагу на адміністративно-репресивних методах управління економікою. Але погана технічна забезпеченість, старе обладнання, низька заробітна плата, і дедалі зростаючі норми виробництва стали на перешкоді трудових зусиль багатьох робітничих колективів республіки.

Отже, говорячи про розвиток промисловості України в період передвоєнних п'ятирічок, треба зазначити, що він характеризувався деяким покращеннями темпів економічного зростання, особливо високими вони були в металургії, машинобудуванні, електроенергетиці, галузях оборонної промисловості, та поширення використання нових технологій з виробництв деяких сплавів металів, штучного каучуку. Але, на відміну від галузей важкої промисловості республіки, галузі легкої продовжували фінансуватися за залишковим принципом, темпи їх розвитку залишалися значно нижчими, ніж важкої.

В той же час напередодні війни республіка досягла значних успіхів. У 1940 р. промисловий потенціал УРСР у 7 разів перевищував рівень 1913 р. (РРФСР — у 9 разів)³⁵. Україна, яка за виробничими потужностями приблизно дорівнювала Франції напередодні окупації, перетворилася в одну з найрозвинутіших промислових країн Європи.

¹ Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. — М., — 1985. — С. 741.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620, оп. 3, спр. 2, арк. 17.

³ *Субтельний О.* Історія України. — К., 1991. — С. 353.

⁴ Там само.

- ⁵ Большевик України. — 1947. — № 12.— С. 30.
- ⁶ Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. — С. 741.
- ⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 2, арк. 19.
- ⁸ Там само. — Арк. 22.
- ⁹ Там само. — Арк. 24.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 28.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 378, арк. 30
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 2, арк. 29.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 30.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 31.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 32.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 31.
- ²⁰ Там само. — Арк. 33.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. — Арк. 33, 34.
- ²⁴ Там само. — Арк. 34.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. — Арк. 35.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само. — Арк. 44.
- ³⁰ *Гатовский Л.* Экономическая победа Советского союза в Великой Отечественной войне. М., 1946. — С. 35.
- ³¹ Досягнення Радянської України за 40 років. — К., 1957. — С. 35
- ³² Там само.
- ³³ *Кондратенко Л. В.* Сталінські командно-адміністративні важелі управління економікою України у передвоєнні роки // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність. Матер. міжнар. наук. конфер. (27–28 жовтня 1994). — К., 1995. — С. 212.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 378, арк. 35.
- ³⁵ *Субтельний О.* Вказана праця. — С. 354.